

IN MEMORIAM

ODRODZENIE I REFORMACJA W POLSCE ■ LXII 2018 ■ PL ISSN 0029-8514

Jerzy Kłoczowski (1924–2017)

Profesor Jerzy Kłoczowski zmarł 2 grudnia 2017 r. w Warszawie. Był wybitnym historykiem i niespożytym organizatorem życia naukowego, znanym szeroko w Polsce i poza jej granicami. Pochodził z północnego Mazowsza, urodził się 29 grudnia 1924 r. w Bogdanach koło Chorzela, w rodzinie ziemiańskiej. Maturę uzyskał wiosną 1944 r. w warszawskim Gimnazjum im. Adama Mickiewicza. Od jesieni 1941 r. był żołnierzem Związku Walki Zbrojnej, a następnie Armii Krajowej, początkowo w batalionie, a potem w pułku „Baszta” przy Komendzie Głównej AK; w konspiracji ukończył szkołę podchorążych. Walczył w Powstaniu Warszawskim, dowodząc atakiem na Królikarnię w nocy z 24 na 25 września 1944 r. został ciężko ranny, w wyniku czego stracił prawą rękę.

Wczesną wiosną 1945 r., wkrótce po opuszczeniu obozu jenieckiego w Skierniewicach, do którego trafił po upadku Powstania Warszawskiego, udał się do Poznania i w tamtejszym, podejmującym już pracę uniwersytecie, podjął studia historyczne.

W świat historii, badań historycznych i tradycji historiograficznych wprowadzali go Kazimierz Tymieniecki, Adam Skałkowski i Karol Górski. Na mistrza swoich wyborów naukowych wybrał Profesora Górskiego, który ukazał mu wagę badań dziejów chrześcijaństwa, kultury religijnej oraz wspólnot religijnych, z dominikanami na czele. Absolutorium z historii uzyskał w 1947 r. i wobec przejścia Karola Górskiego do Torunia powędrował tam za nim; napisał pod jego kierunkiem prace magisterską i doktorską (którą obronił w 1950 r.).

Jesienią 1950 r. podjął zająć na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim. Do Lublina przybył na zaproszenie ówczesnego rektora KUL, ks. Antoniego Słomkowskiego. Wybór uczelni lubelskiej, z którą związał się na całe życie, stanowił konsekwencję jego wyborów ideowych i światopoglądowych. Składały się na nie etos żołnierza AK i klęska Powstania Warszawskiego oraz nieunikniona cywilizacyjna

konfrontacja z sowiecką barbarią. Znaczyły tu też wiele bliskie relacje z dominikańskim duszpasterstwem akademickim w Poznaniu, prowadzonym przez o. Bernarda Przybylskiego, który „dawał między innymi solidną podstawę intelektualną tradycyjnej wiary, ułatwiającą odnalezienie sensu życia i nadziei także w nowych warunkach politycznych, wobec aktualnych potrzeb i zadań”¹. Tradycja i atmosfera domu rodzinnego również odgrywały ważną rolę. Świat jego wartości kształtował się w rodzinie ziemiańskiej ze wszystkimi jej atrybutami kultury, zainteresowań intelektualnych i artystycznych oraz z głęboką, w przeszłość sięgającą, tradycją patriotyczną. Szczególnie istotne były w nim wybory zaangażowania religijnego. I jak sam Profesor wyjawiał: „Jednym z oczywistych zadań związanych z odradzającym się w tych warunkach ruchem niezależnej inteligencji stawała się praca nad historią i znaczeniem dla współczesności dziedzictwa chrześcijańskiego, jako przeciwwagi dla świata marksistowsko-sowieckiego”². Studium historii i systematyczne badania nad dziedzictwem chrześcijańskim stanowiły jego wybór na całe życie.

Na KUL Kłoczowski postawił na dobrą dydaktykę: uczenie rozumienia historii oraz na kształcenie przyszłych jej badaczy. Studium historii w jego wydaniu opierało się na znakomitych wykładach i świetnie prowadzonych seminariach naukowych. Na jego wykładach sala była zawsze pełna, a na seminaria wybierali się do Profesora najlepsi. Wyszło z jego seminarium ponad dwudziestu późniejszych samodzielnych pracowników naukowych, z których większość zdobyła tytuły profesorskie.

Był niestrudzonym organizatorem nauki. Z grupą swoich pierwszych magistrów w połowie lat pięćdziesiątych rozpoczął badania nad przeszłością Kościoła w Polsce. Z nieformalnej z początku grupy badaczy wyrósł na przełomie 1956 i 1957 r. Instytut Geografii Historycznej Kościoła w Polsce, który działał początkowo przy Towarzystwie Naukowym KUL; z czasem przedsięwzięcie to – wsparte mocno przez księdza prymasa Stefana Wyszyńskiego – przeszło pod skrzydła uniwersytetu jako instytucja międzywydziałowa. Dzisiaj, po zmianach, włączona została do struktur Wydziału Nauk Humanistycznych Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II jako Ośrodek Badań nad Geografią Historyczną Kościoła w Polsce.

¹ J. Kłoczowski, *Moja droga naukowa historyka zaangażowanego w swoje czasy*, w: idem, *Medal za zasługi dla Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego*, Lublin 2005, s. 23.

² Ibidem.

Profesor od początku dążył do sformułowania szerszego programu badań, który obejmowałby fundamentalne problemy chrześcijaństwa w Polsce. Podjął w tym celu, ze swoimi najbliższymi współpracownikami, próbę erudycyjnego, możliwie wszechstronnego opracowania całości struktur Kościoła katolickiego. Już pierwsze prace i publikacje, pod ogólną nazwą *Polonia Sacra*, dobitnie wykazały, że na tak ambitny program szczupłego środowiska lubelskiego w ówczesnych warunkach nie było jeszcze stać. Kierunek, który zaproponował Kłoczowski, badań sondażowych, okazał się bardziej adekwatny i pozwolił na stosunkowo szybkie dochodzenie do ważnych konkluzji, które dawały wcale poważne podstawy do formułowania ujęć syntetycznych.

Swój program badań przedstawił na początku lat sześćdziesiątych ubiegłego stulecia. Na jego kształt i sposób ujęcia wpłynęło kilka czynników. Ważyły tu wiele rozległe studia Kłoczowskiego nad średnio-wiecznymi dziejami dominikanów w Polsce i szerszy kontekst historiograficzny badań nad dziejami Zakonu Kaznodziejskiego w Europie, wyrażający się dokonaniem takich badaczy jak: Pierre Mandonnet, Marie-Dominique Chenu czy Yves Congar i Marie-Humbert Vicaire. Ważne tu były relacje Kłoczowskiego z Gabrielem Le Brasem i jego szerokim programem badań katolicyzmu francuskiego. Źródłem równie ważnej inspiracji była lektura prac Marca Blocha, szczególnie *La Société féodale* i osiągnięcia środowiska *Annales*, którego dokonania znał i cenił Kłoczowski jeszcze przed swoim dłuższym pobytem we Francji w 1959 r. Także doświadczenia wspólnych poczynań badawczych z grupą pierwszych uczniów i bliskich współpracowników Marzeną Pollakówną i Zygmuntem Sułowskim miały w nim swoje odbicie.

Propozycja badawcza sformowana była w duchu rodzącej się właśnie w nauce francuskiej historii i geografii społeczno-religijnej. Odnosiła się ona do szerokiego ujęcia społeczności chrześcijańskiej w czasie i przestrzeni z całą dynamiką zmian, uchwycenia podstawowych struktur i ram życia religijnego społeczeństwa polskiego w jego długim trwaniu aż po współczesność. Na pierwszym planie, siłą rzeczy, znajdował się Kościół łaciński i jego struktury parafialne i zakonne, ale, trzeba tu mocno podkreślić, odnosiła się ona do całego chrześcijaństwa polskiego.

Prace podążały niejako w trzech planach: prac sondażowych, zespołowych prób ujęć syntetycznych i własnej, indywidualnej próby syntetycznego obrazu przeszłości chrześcijaństwa w Polsce, do którego na podstawie tych wszystkich poczynań dążył Jerzy Kłoczowski.

Pierwsze zespołowe ujęcie syntetyczne struktur Kościoła w Polsce ukazało się w przeddzień obchodów milenijnych, w 1965 r.,

w specjalnym numerze krakowskiego „Znaku”. Gruntowne, obszerne studia z tego zakresu zespołu lubelskiego pt. *Kościół w Polsce* pod redakcją J. Kłoczowskiego z jego obszernymi wprowadzeniami, które opublikowało wydawnictwo Znak: w 1968 r. *Średniowiecze* i w 1969/1970 r. *Wiek XVI–XVIII*, spotkały się z szerokim i życzliwym przyjęciem.

W 1980 r., poprzedzone długimi dyskusjami autorskimi, ukazało się *Chrześcijaństwo w Polsce*, opracowanie, które stanowiło ważny krok ku pełniejszej syntezie zagadnienia; a znacznie poszerzone i poprawione jego drugie wydanie pojawiło się w 1992 r. Dzięki podejmowanym przez Profesora wysiłkom, by możliwie szybko upowszechnić owoce wspólnego działania, najpierw ukazała się wersja tłumaczona na włoski *Storia del cristianismo in Polonia* (Bolonia 1980), a następnie na francuski *Histoire religieuse de la Pologne* ze wstępem Jacques’a Le Goffa (Paryż 1987).

Istotnego znaczenia nabrał *Zarys dziejów Kościoła katolickiego w Polsce*, napisany przez Kłoczowskiego przy współudziale Jana Skarbka i Lidii Müllerowej, opublikowany w 1986 r. w Krakowie, który doczekał się tłumaczenia na język węgierski (Budapeszt 1986).

Własne syntetyczne opracowanie *Dzieje chrześcijaństwa polskiego* opublikował Profesor Kłoczowski w Paryżu w dwu tomach, w latach 1987–1991. Palotyńskie wydawnictwo Editions du Dialogue zatroszczyło się o załączenie do tomu drugiego licznych map opracowanych w Instytucie Geografii Historycznej Kościoła w Polsce. Kolejne wydania tego opracowania ukazały się już w kraju, w serii Świat Książki, pierwsze w 2000 r. i nowe, poprawione, w 2007 r.; a tłumaczenie angielskie *A History of Polish Christianity*, opublikowane przez Cambridge University Press, miało również dwa wydania – w 2000 i 2008 r.

Miarą uznania dla dorobku Kłoczowskiego w zakresie badań nad chrześcijaństwem było zaproszenie go do międzynarodowego, głównie francuskiego, grona badaczy, które podjęło się ambitnego dzieła – opracowania nowej, podsumowującej najnowszy, światowy dorobek badań, syntezy dziejów chrześcijaństwa od początku do dziś. Imponujący rezultat tego zespołowego wysiłku stanowi 14-tomowe opracowanie w kilku wersjach językowych: francuskiej, niemieckiej i włoskiej (*Historia chrześcijaństwa. Religia, kultura, polityka*, red. J.-M. Mayer, Ch. Pietri, L. Pietri, A. Vauchez, M. Venard i J. Kłoczowski); w wersji polskiej ukazały się do tej pory jedynie dwa tomy³. Kłoczowski

³ *Historia chrześcijaństwa. Religia, kultura, polityka*, t. 4: *Biskupi, mnisi i cesarze 610–1054*, Warszawa 1999; t. 5: *Ekspansja Kościoła rzymskiego 1054–1274*, Warszawa 2001.

opracował, poczynając od tomu czwartego, rozdziały poświęcone chrześcijaństwu w Europie Środkowo-Wschodniej, całego średniowiecza oraz wieki XVI, XIX i XX. Liczne mapy ilustrujące omawiane zagadnienia wykonano w Instytucie Geografii Historycznej Kościoła w Polsce KUL.

Ulubionym polem badawczym Jerzego Kłoczowskiego były wspólnoty zakonne. Poświęcił im wiele własnych szczegółowych studiów i szerszych opracowań syntetycznych. Już pierwsza książka: *Dominikanie polscy na Śląsku w XIII–XIV wieku*, opublikowana w 1956 r. w Lublinie, stanowiła zupełne *novum* na gruncie historiografii polskiej, a i do dziś zachowuje w pełni swą aktualność przedmiotu i metodologii badań. Dał też pierwszą naukową syntezę całości ich dziejów na historycznych ziemiach Polski – *Zakon Braci Kaznodziejów w Polsce 1222–1972. Zarys dziejów*⁴.

Zakonowi Braci Kaznodziejów Kłoczowski poświęcił kilkadziesiąt prac, ich bibliografię zestawia w obszernym wydawnictwie zbierającym jego opracowania do dziejów dominikanów, głównie prowincji polskiej, od średniowiecza po koniec XVIII w. Przywołane na nowo w 2008 r., publikowane od 1951 r. prace, zaopatrzone zostały w dopowiedzi, nazwane przez autora ekskursami, w których odnosi się krótko do głównych opracowań i dyskusji dotyczących kwestii poruszanych w danym tekście po jego ukazaniu się drukiem⁵. Dzięki czemu czytelnik wprowadzany jest w szerszy kontekst żywo rozwijającej się historiografii dominikańskiej.

Dużo uwagi poświęcił Kłoczowski zakonowi mendykanckim, a pośród nich, obok dominikanów, ważne miejsce zajmowali Bracia Mniejsi. Szereg konferencji franciszkańskich, które zorganizował w latach 1976–1983 w ramach Instytutu Geografii Historycznej Kościoła w Polsce KUL przy współudziale wszystkich ówczesnych prowincji zakonnych Braci Mniejszych w Polsce zgromadziło liczne grono badaczy z Polski i zagranicy. Konferencje były próbą podsumowania dotychczasowego stanu historiografii odnoszącej się do dziejów i szeroko pojętej kultury środowisk franciszkańskich w Polsce, w szerszym kontekście europejskim; dokonano przeglądu i ukazano zasoby archiwalne poszczególnych zakonów, łącznie z edycją mało znanych

⁴ Wyd. w: *Studia nad historią dominikanów w Polsce 1222–1972*, t. 1, red. J. Kłoczowski, Warszawa 1975, s. 19–158 i *Mały atlas*.

⁵ J. Kłoczowski, *Polska prowincja dominikańska: w średniowieczu i Rzeczypospolitej Obojga (Wielu) Narodów*, Poznań 2008 (*Studia nad Historią Dominikanów w Polsce*, t. 5).

źródeł historycznych do dziejów średniowiecznego franciszkanizmu. Drukowanym owocem konferencji jest seria wydawnicza *Franciszkanie w Polsce*, obejmująca cztery tomy w siedmiu woluminach. Autorskim wkładem Kłoczowskiego jest znakomita synteza średniowiecznego franciszkanizmu polskiego⁶.

Profesor Kłoczowski umiejętnie dążył do szerszych zarysów i ujęć syntetycznych problematyki ruchu zakonnego. Dał temu wyraz, publikując w 1964 r. syntezę dziejów wspólnot zakonnych średniowiecza (*Wspólnoty chrześcijańskie. Grupy życia wspólnego w chrześcijaństwie zachodnim od starożytności do XV wieku*, Kraków). Do tej problematyki powrócił po czterdziestu latach. Nowe opracowanie „starego tematu” otrzymało tytuł *Wspólnoty chrześcijańskie w tworzącej się Europie* (Poznań 2003). Książka nie zmienia pierwotnych ustaleń i zasadniczych ocen, autor uwzględnił w niej natomiast wyniki toczących się w historiografii europejskiej debat nad wieloaspektową historią społeczno-religijną, nad rolą społeczeństwa, chrześcijaństwa i wspólnot zakonnych mężczyzn i kobiet w tworzeniu się Europy, dzięki czemu uzyskujemy właściwie nowe jej opracowanie.

Jerzy Kłoczowski ujmował też problematykę dziejów wspólnot zakonnych porównawczo, jako szersze zjawisko obecne w różnych religiach na świecie. Owocem takiego podejścia do tych zjawisk jest książka *Od pustelni do wspólnoty. Grupy zakonne w wielkich religiach świata* (Warszawa 1987).

Ogromnym osiągnięciem można w pełni nazwać wysiłek uczonego, by na rodzimym, polskim gruncie, tak przecież zapóźnionym w swoim czasie w zakresie badań nad zakonami i klasztorami, dać pogląd na całość tego zjawiska. Pierwsze obszernie opracowanie na ten temat znalazło się w tomie studiów *Kościół w Polsce*, opublikowanym pod jego redakcją w 1968 r.: *Zakony na ziemiach polskich w wiekach średnich*, ujął w nim całość zjawisk życia zakonnego męskiego i żeńskiego. Dwa lata później, w drugim tomie tychże studiów, ukazała się jego obszerna synteza *Zakony męskie w Polsce w XVI–XVIII wieku*. Na nowo opracowaną syntezę średniowiecznego ruchu zakonnego w Polsce pt. *Wspólnoty zakonne w średniowiecznej Polsce* dał w 2010 r. w serii *Dzieje Chrześcijaństwa Polski i Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, publikowanej przez Instytut Geografii Historycznej Kościoła w Polsce.

⁶ *Zakony franciszkańskie w Polsce*, t. 1: *Franciszkanie w Polsce średniowiecznej*, cz. 1: *Franciszkanie na ziemiach polskich*, red. J. Kłoczowski, Kraków 1983, s. 13–108.

Kolejny obszar dokonań Jerzego Kłoczowskiego wiąże się tematycznie z Europą Środkowo-Wschodnią; dorobek w tym zakresie jest obfity i doniosły. Mieści się w nim to wszystko, co wniósł do nauki polskiej i światowej założony i kierowany przez niego Instytut Europy Środkowo-Wschodniej w Lublinie. Dzieło zrodzone w atmosferze odradzających się do wolnego życia krajów naszej części Europy, pobłogosławione przez Jana Pawła II w czasie pamiętnego kolokwium w Rzymie w 1990 r., jest owocem daleko wykraczającym poza dokonania ściśle naukowe, chociaż te już teraz policzyć stosunkowo najprościej⁷. Dziesiątki sympozjów i poważnych kongresów międzynarodowych, grupy badawcze przekraczające granice Polski i krajów europejskich, inicjatywa Uniwersytetu Polsko-Ukraińskiego, wizyty mężów stanu, premierów, prezydentów, a także wiele serii wydawniczych, materiały, studia, syntezy, to wszystko trzeba odnieść do dokonań Profesora Kłoczowskiego. Naszą wiedzę o Europie Środkowo-Wschodniej wydatnie pomnożyło nowatorskie zespolone opracowanie dziejów tej części Starego Kontynentu, którą Kłoczowski nazywał Młodsza Europa. Jest ono tym ważniejsze, że ma również wersję francuską, która w istotny sposób rozszerza debatę nad granicami, podziałami, społeczeństwami, państwami europejskimi, nad Europą samą. Równie doniosłym, nowym pod każdym względem dziełem, są syntetyczne opracowania dziejów krajów sukcesorów dawnej Rzeczypospolitej: Białorusi, Litwy, Polski i Ukrainy. Historycy reprezentujący historiografię tych państw podjęli się we wzajemnej, życzliwej dyskusji zadania napisania nowych monografii dziejów swych krajów. Dzięki temu mamy po raz pierwszy tego rodzaju studia – w języku polskim – o dziejach Białorusi napisane przez Białorusinów, o dziejach Ukrainy napisane przez Ukraińców... Dzieje Polski w średniowieczu, po koniec XV w., wyszły spod pióra Jerzego Kłoczowskiego⁸. W nurcie tych dokonań plasuje się autorskie dzieło Profesora, *Młodsza Europa*, którego przesłanie dobrze oddaje podtytuł tej książki: *Europa Środkowo-Wschodnia w kręgu cywilizacji chrześcijańskiej średniowiecza*; doczekała się ona dwu wydań (1998, 2003) i Nagrody KLIO za najlepszą książkę historyczną w Polsce w 1999 r.

⁷ Zob. *Historia jest wspólna. Jan Paweł II Wielki a dziedzictwo Rzeczypospolitej Wielu Narodów i Europy Środkowo-Wschodniej*, [red. J. Kłoczowski, G. Głuch, wpraw. J. Kłoczowski], Lublin 2006.

⁸ J. Kłoczowski, *Historia Polski. Od czasów najdawniejszych do końca XV wieku*, Lublin 2000 (Dzieje Europy Środkowo-Wschodniej).

Trzeba tu jeszcze wspomnieć o działaniach Profesora na forum międzynarodowym i poza granicami kraju. Ich zakresu i intensywności będą dociekali przyszli biografowie; wymienić tu trzeba m.in. Międzynarodowe Kongresy Nauk Historycznych, na których Kłoczowski występował jako oficjalny reprezentant Polski, jego działalność w ramach Międzynarodowej Komisji Historii Porównawczej Kościołów (CIHEC), wieloletnią pracę w UNESCO w Warszawie i Paryżu (Przewodniczący Polskiego Komitetu ds. UNESCO, członek Rady Wykonawczej UNESCO, przewodniczący Komitetu Mieszanego UNESCO/CISH), wykłady na wielu prestiżowych europejskich i amerykańskich uczelniach, m.in. w: College de France (1977), Merton College Oxford University (1980), Institute for Research in the Humanities, Madison, Wisc. (1985), Université de Paris IV-Sorbonne (1985–1987), Institute for Advanced Study, Princeton (1989–1990), Kolegium Europejskie Brugia-Natolin (od 1997).

Był wielokrotnie honorowany i odznaczany, w tym najwyższymi odznaczeniami wojskowymi: Krzyżem Srebrnym *Virtuti Militari*, Krzyżem Walecznych i Srebrnym Krzyżem Zasługi z Mieczami; cywilnymi: Orderem Orła Białego i papieskim Orderem św. Sylwestra oraz doktoratami honorowymi: Uniwersytetu w Grodnie (1993), Akademii Kijowsko-Mohylańskiej (1998), Wolnego Uniwersytetu w Berlinie (1998), Uniwersytetu Paryż IV-Sorbona (1999).

Wyrazem czci i szacunku, którymi się cieszył w kręgach humanistyki polskiej i światowej, są ofiarowane mu księgi: *Cultura et societas Christiana. Księga ku czci Profesora Jerzego Kłoczowskiego* („Roczniki Humanistyczne” 34, 1986, z. 2), *Księga Jubileuszowa Profesora Jerzego Kłoczowskiego* (cz. 1: *Christianitas et cultura Europe*, cz. 2: *Historie peritus*, red. H. Gapski, Lublin 1998), *Człowiek i historia. Rzecz o Jerzym Kłoczowskim. Profesorowi w 90. rocznicę urodzin przyjaciele, współpracownicy i uczniowie* (Lublin 2014).

Wśród imponującego dorobku Jerzego Kłoczowskiego, sięgającego około tysiąca pozycji bibliograficznych, najbardziej osobistym tekstem jest zapis długiej rozmowy z Profesorem, który zamieściłem w dedykowanej mu księdze jubileuszowej: *Historyk wobec siebie i przeszłości. Rozmowy z Jerzym Kłoczowskim*⁹. Równie intymny charakter ma jego wypowiedź z okazji nadania Profesorowi Medalu za Zasługi dla

⁹ *Księga Jubileuszowa Profesora Jerzego Kłoczowskiego, cz. 2: Historie peritus*, red. H. Gapski, Lublin 1998, s. 25–105.

Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego: *Moja droga naukowa historia zaangażowanego w swoje czasy*¹⁰.

Profesor Kłoczowski przez całe swe długie i pracowite życie konsekwentne i rzeczowo przypominał tradycje Rzeczypospolitej, średnio-wieczna europejskiego, chrześcijaństwa zachodniego w Polsce i jego kultury. Był otwarty na zróżnicowany i zmieniający się świat. Przesłania, którymi się kierował, dobrze oddają jego ostatnie książki: *Europa: chrześcijańskie korzenie* (Warszawa 2004) i *Nasza tysiącletnia Europa* (Warszawa 2010).

Henryk Gapski

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

¹⁰ Wyd. w: J. Kłoczowski, *Medal za zasługi dla Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego*, Lublin 2005, s. 21–44.